

УДК 811.161.3

Валянціна Васільеўна Маршэўскаяканд. філал. навук, дац., дац. каф. беларускай філалогіі
Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы**Valiantsina Marsheuskaya**Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Belarusian Philology
of Yanka Kupala State University of Grodnoe-mail: tina-2010@bk.ru**СЕМАНТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ДВУХСУБ'ЕКТНЫХ
ДЗЕЯСЛОЎНЫХ ФРАЗЕЛАГІЗМАЎ СА ЗНАЧЭННЕМ АДНОСІН**

Дзеяслоўныя фразеалагізмы, як і дзеясловы, здольныя пазначаць разнастайныя адносіны. Суб'ект такіх фразеалагізмаў не з'яўляецца актыўным вытворцам дзеяння, накіраванага на стварэнне (або знішчэнне) якога-небудзь аб'екта (прадукта дзейнасці), а характарызуецца перш за ўсё стаўленнем да якой-небудзь асобы ці прадмета. У артыкуле разглядаюцца семантычныя асаблівасці дзеяслоўных фразеалагізмаў са значэннем адносін (міжасобавых, асобава-прадметных, прадметна-асобавых, міжпрадметных). Дэталёва апісваюцца двухсуб'ектныя дзеяслоўныя фразеалагізмы са значэннем адносін. Паказана, што адзінкі валодаюць патэнцыяльнымі значэннямі, гэтая асаблівасць паступова прыводзіць да колькасных або якасных змен семантычнай структуры фразеалагізма. Абгрунтоўваецца думка, што канкрэтная характарыстыка фразеалагічнага значэння двухсуб'ектнага фразеалагізма, яго суаднеснасць з пэўнай семантычнай групай або падгрупай магчымыя толькі на аснове кантэкставага ўжывання. Атрыманьня вынікі могуць быць уведзеныя ў практыку выкладання фразеалогіі ў вышэйшай навучальнай установе і сярэдняй школе, у тэорыю і практыку фразеаграфіі.

Ключавыя словы: фразеалогія, беларуская мова, дзеяслоўныя фразеалагізмы, двухсуб'ектныя фразеалагізмы, семантычны дынамізм.

Semantic Features of Two-Subject Verbal Phraseological Units with the Meaning of Relations

Verbal phraseological units, like verbs, are capable of denoting a variety of relationships. The subject of such phraseological units is not an active producer of an action aimed at creating (or destroying) any object (product of activity), but is characterized primarily by an attitude towards any person or object. In the article the author examines the semantic features of verbal phraseological units with the meaning of relations (interpersonal, subject-person – object-not person, subject-not person – object-person, intersubject-object – not person). The author describes in detail two-subject verbal phraseological units with the meaning of relations. The author shows that units have potential meanings, this feature gradually leads to quantitative or qualitative changes in the semantic structure of phraseology. The author substantiates the idea that a specific characteristic of the phraseological meaning of a two-subject phraseology, its correlation with a specific semantic group or subgroup is possible only on the basis of contextual usage. The results obtained can be introduced into the practice of teaching phraseology in higher education and secondary school, in the theory and practice of phraseography.

Key words: phraseology, Belarusian language, verbal phraseological units, two-subject phraseological units, semantic dynamism.

Уводзіны

Паняцце «адносіны» ў розных галінах навукі мае неаднолькавы змест: у філасофіі адносіны разглядаюцца як пэўныя залежнасці канкрэтнай сістэмы, у сацыялогіі, псіхалогіі, антрапалогіі – як сувязь і ўзаемадзеянне людзей ці іх груп паміж сабою ці як пэўная накіраванасць іх дзеянняў. Ва ўласна лінгвістычным аспекце катэгорыю адносін разглядала Р. М. Гайсіна [1]. Даследчыцай вызначаны тры групы адносін у якасці кампанентаў сэнсу (рэлятывых сем), якія вы-

дзяляюцца і абстрагуюцца нашай свядомацю і адлюстроўваюцца ў мове. Фразеалагічны матэрыял у даследаванні Р. М. Гайсінай не разглядаўся.

У беларускай мове фразеалагізмы са значэннем адносін часткова разглядаліся ў працах А. С. Аксамітава [2], А. С. Буцько [3], у рускай мове існуюць разнастайныя класіфікацыі фразеалагізмаў са значэннем адносін. А. М. Чапасава выдзяляла фразеалагізмы са значэннем адмоўнага ці станоўчага ўздзеяння [4], В. А. Лебядзінская па-

дзяляла фразеалагізмы са значэннем адносін на дзве групы, улічваючы тып суб'екта, – адносіны паміж суб'ектам-асобай і іншымі асобамі; адносіны паміж суб'ектам-прадметам і іншымі аб'ектамі [5]. Некаторыя класіфікацыі ахопліваюць фразеалагізмы з пэўнымі адносінамі ці асобнымі кампанентамі (І. Г. Казарчук [6], Н. Б. Усачова [7], В. І. Кабыш [8] і інш.). Найбольш поўнай, на нашу думку, з'яўляецца класіфікацыя А. А. Сакаловай [9], хоць гэтая сістэма валодае пэўнай доляй умоўнасці і суб'ектыўнасці: фразеалагічны матэрыял склалі не толькі фразеалагічныя зрашчэнні і фразеалагічныя адзінствы, а і іншыя выразы (напрыклад, *считать себя кем-л., оказывать влияние на кого-л., иметь общее с кем-л., лечь в основу чего-л., дать обещание кому-н.* і інш.), якія не ўсімі фразеалагамі прымаюцца як фразеалагізмы [10; 11].

Услед за лінгвістамі-фразеалагамі паняцце адносін трактуецца намі як працэс узаемадзеяння паміж адушаўлёнымі ці неадушаўлёнымі суб'ектамі і аб'ектамі, якія з'яўляюцца членамі (удзельнікамі) гэтых адносін. Для рэалізацыі значэння адносін неабходны тры складнікі: наяўнасць значэння адносін у дэфініцыі фразеалагізма, левы член адносін (звычайна дзейнік) і правы член адносін (звычайна дапаўненне).

Мэта даследавання заключаецца ў доказе гіпотэзы аб тым, што дзеяслоўныя фразеалагізмы з субкатэгарыяльным значэннем адносін у залежнасці ад спалучальнасці з суб'ектам са значэннем асобы ці адушаўлёнага прадмета або са значэннем канкрэтнага прадмета ці абстрактнага паняцця могуць развіваць новы сэнс і суадносіцца з рознымі семантычнымі групамі ў межах субкатэгорыі «адносіны» або цалкам змяняць сваё субкатэгарыяльнае значэнне.

Для дасягнення мэты намі вырашала наступныя задачы:

- 1) ахарактарызаваць спецыфіку суб'ектнага акружэння двухсуб'ектных дзеяслоўных фразеалагізмаў з субкатэгарыяльным значэннем адносін;
- 2) апісаць семантычныя падгрупы двухсуб'ектных дзеяслоўных фразеалагізмаў;
- 3) выявіць моўныя фактары, якія спрыяюць развіццю колькасных і якасных змен семантычнай структуры двухсуб'ектных дзеяслоўных фразеалагізмаў з субкатэгарыяльным значэннем адносін.

Выяўленне патэнцыяльных значэнняў двухсуб'ектных дзеяслоўных фразеалагізмаў, якія сталі моўным фактам, але не знайшлі адлюстравання ў фразеаграфічных працах, праводзіцца ў беларускім мовазнаўстве ўпершыню, што і вызначае навуковую навізну.

Аб'ектам даследавання сталі двухсуб'ектныя (ужываюцца пры дзейніку са значэннем асобы, канкрэтнага прадмета або абстрактнага паняцця) дзеяслоўныя фразеалагізмы сучаснай беларускай мовы з субкатэгарыяльным значэннем адносін; прадмет даследавання – семантычныя асаблівасці двухсуб'ектных дзеяслоўных фразеалагізмаў.

Апісанне двухсуб'ектных дзеяслоўных фразеалагізмаў з субкатэгарыяльным значэннем адносін ажыццяўлялася з улікам звестак, пададзеных у нарматыўным тлумачальным слоўніку беларускіх фразеалагізмаў [12; 13], семантычныя падгрупы выдзяляліся намі на аснове пяці і больш дзеяслоўных фразеалагізмаў (у якасці прыкладаў-ілюстрацый мы падавалі 2–3 выразы (часам з сінанімічнымі або антанімічнымі адзінкамі), у неабходных выпадках прыводзілі кантэксты ўжыванняў).

Асноўная частка

У прапанаваным даследаванні мы прытрымліваемся прынятай у беларускім мовазнаўстве граматычнай класіфікацыі фразеалагізмаў паводле суадноснасці іх з часцінамі мовы і пад паняццем *фразеалагізм* разумеем «устойлівую, узнаўляльную, не менш як двухкампанентную моўную адзінку, якая спалучаецца са словамі свабоднага ўжывання і мае цэласнае значэнне, не роўнае суме значэнняў яе кампанентаў (калі іх разглядаць на ўзроўні слоў)» [10, с. 3]. Услед за І. Я. Лепешавым фразеалагізмы, якія абазначаюць дзеянне і выражаюць яго ў катэгорыях трывання, часу, ладу, а таксама роду (у формах прошлага часу і ўмоўнага ладу), называем «дзеяслоўнымі»; дзеяслоўныя фразеалагізмы маюць тыповую знешнюю форму (словазлучэння) або нетыповую (словаспалучэння). Каб пазбегнуць таўталогіі, словазлучэнне «дзеяслоўныя фразеалагізмы» замяняем раўназначнымі ў прапанаваным даследаванні словамі «адзінкі», «выразы».

Пад паняццем «суб'ект» разумеем левую спалучальнасць фразеалагізма (звычайна дзейнік), пад паняццем «аб'ект» – правую знешнюю спалучальнасць (звычайна дапаўненне).

Асноўны метады, які выкарыстоўваюцца ў даследаванні, – метады кампанентнага аналізу, на якім заснавана шматступеневая семантычная структура дэнататыўна-сігніфікатыўнага макракампанента структуры фразеалагічнага значэння дзеяслоўных фразеалагізмаў. Яна вызначаецца тым, што прадметна-лагічнае значэнне фразеалагізмаў разглядаецца як складаны комплекс семантычных элементаў (сем), на аснове якіх фразеалагізмы могуць аб'ядноўвацца паміж сабой або адмяжоўвацца адзін ад аднаго. У даследаванні прымяняліся таксама апісальны, параўнальна-супастаўляльны і аналітычны метады.

Аналіз аднасуб'ектных дзеяслоўных фразеалагізмаў са значэннем адносін дазваляе вылучыць чатыры семантычныя групы:

1) асобава-прадметныя (суб'ект-асоба і аб'ект-прадмет). У якасці аб'екта выступае неадушаўлены прадмет, напрыклад: *ні пры чым* 'не мае ніякіх адносін да чаго-н., не з'яўляецца прычынай чаго-н.': [Калібергаў:] *Калі выкрыецца твая махінацыя – не чакай ад мяне літасці! Не будзе!* [Моцкін:] *Выбачайце, я тут ні пры чым. Мяне самога ашукалі. Падсунулі квітанцыю* (А. Макаёнак), або адушаўлены (жывая істота) – *пускаць пад нож* (каго) 'рэзаць, забіваць' (жывёлу): *А я хачу паглядзець, што вы будзеце рабіць, як апошнюю Казановічаву авечку пад нож пусціце* (А. Кудравец).

Да гэтай групы семантычна набліжаюцца дзеяслоўныя фразеалагізмы, якія сваёй знешняй формай нагадваюць словазлучэнне з апорным дзеяслоўным кампанентам у форме залежнага стану. Выразы ўжываюцца пры дзейніку са значэннем абстрактнага прадмета, напрыклад, *брацца на ўзбраенне* (кім) 'дзейсна выкарыстоўвацца, прымяняцца ў чыёй-н. практыцы, дзейнасці': *Пісьменнікам бярэцца на ўзбраенне адно з самых важных паняццяў – катэгорыя чалавечнасці* (Літаратура і мастацтва) (= пісьменнік бярэ на ўзбраенне (дзейсна выкарыстоўвае, прымяняе ў сваёй практыцы, дзейнасці) адно з самых важных паняццяў – катэгорыю чалавечнасці). Такіх налічваецца ў [12], [13] 15 адзінак: *таптацца ў гразь*

'усяляк прыніжацца, знеслаўляцца, зневажацца', падымацца (узнімацца) на ічыт 'празмерна расхвальвацца', класіцца на алтар 'адавацца чаму-н. у імя чагосьці высокага, дарагога і пад.', выкідвацца за борт 'адхіляцца як непатрэбнае, непрыдатнае';

2) прадметна-асобавыя (суб'ект-прадмет і аб'ект-асоба). Суб'ект можа быць неадушаўлёным або адушаўлёным прадметам ці абстрактным паняццем.

Вылучаюцца чатыры семантычныя падгрупы дзеяслоўных фразеалагізмаў са значэннем прадметна-асобавых адносін:

а) з найбольш агульным значэннем 'уздейнічаць на псіхічны стан асобы' – *сядзець у пячонках* (у каго, каму) (суб'ект – *шыткі, музыка*), *ледзяніць кроў* (чыю) (суб'ект – *роў матораў*);

б) з найбольш агульным значэннем 'выклікаць адмоўную рэакцыю' – *зрываць нос* (суб'ект – *дым, пах*), *рэжа вочы* (<каму, чые, чым>) (суб'ект – *машына, святло, іпалы, беднасць*);

в) з найбольш агульным значэннем 'адпавядаць (не адпавядаць), падабацца (не падабацца)' – *на руку* (каму), *не па носе* (каму): *Надвор'е нам на руку было: віхурыла так, што беллага свету не відаць* (М. Даніленка); *Злавала Гаўрылу залішняя порсткасць лесніка, які назойліва тыкае пальцам ва ўсё, што яму не па носе* (А. Кудравец);

г) з найбольш агульным значэннем 'спрыяць (не спрыяць)' – *валіцца* (падае) з *неба* (каму, у каго), *не свеціць* (не *свяціла*) (каму): *Зусім зразумела: разводная справа Маргарыты не свеціць Ізольдзе Апанасаўне. Кідае цень на бальніцу, нават на яе самую* (І. Навуменка);

3) міжпрадметныя (суб'ект-прадмет і аб'ект-прадмет). Фразеалагізмы гэтай групы адлюстроўваюць розныя прычынавыніковыя сувязі і адносіны паміж матэрыяльнымі аб'ектамі і з'явамі – *саступаць (уступаць) месца* (чаму) 'змяняцца, замяняцца чым-н. іншым': *Хмуры асенні дзень саступаў месца шумнаму гарадскому вечару* (Я. Колас); *Парослая травой, яна [дарога] неяк адразу ўступіла месца пясчаным россыпам, якія не паспеў нават сханіць трыліснік* (А. Асіпенка);

4) міжасобавыя (суб'ект-асоба і аб'ект-асоба). Фразеалагізмы рэпрэзентуюць дамінантныя (станоўчыя або – часцей –

адмоўныя) адносіны (суб'ект-асоба дамінуе, а аб'ект-асоба зведвае ціск):

а) са значэннем падпарадкавання (агульнае значэнне – 'браць, трымаць, поўнасьцю падпарадкоўваць каго-н.') – *ездзіць на карку* (чыім), *выкручваць сырыцу* (з каго), *запрагаць у хамут* (каго);

б) са значэннем стварэння перашкоды (агульнае значэнне – 'знарок перашкаджаць каму-н. (звычайна ў дасягненні якой-н. мэты)') – *станавіцца папярэкам дарогі* (каму, чыёй), *даваць падножку* (каму), *псаваць абедню* (каму);

в) са значэннем падману, наўмыснай блытаніны (агульнае значэнне – 'паступаць нядобрасумленна, ашукваць, хітрыць, падманваць каго-н.') – *абуваць у лаці* (каго), *абводзіць вакол пальца* (каго), *вадзіць за нос* (каго), *вешаць лапшу на вушы* (каму);

г) са значэннем фізічнага ўздзеяння на аб'ект-асобу (агульнае значэнне – 'пабіць каго-н.') – *даць копаці* (каму), *даць па карку* (каму), *прапісаць іжыцу* (каму) і інш.

Суб'ект дзеяслоўных фразеалагізмаў з субкатэгарыяльным значэннем адносін не з'яўляецца актыўным вытворцам дзеяння, накіраванага на стварэнне (ці знішчэнне) якога-небудзь аб'екта, а вызначаецца перш за ўсё характарам адносін, стаўлення да аб'екта-асобы ці аб'екта-прадмета, якія часцей за ўсё выступаюць у формах вінавальнага ці давальнага склонаў.

Невялікая колькасць дзеяслоўных фразеалагізмаў са значэннем адносін не мае фармальна выражанай аб'ектнай накіраванасці, аднак кантэксты ўжывання такіх адзінак паказваюць, што працэс накіраваны на аб'ект-асобу ці адбываецца ўзаемадзеянне. Напрыклад, у сінанімічныя адносіны з выразамі *тачыць лясы* (з кім), *гарадзіць плот* (каму) уступаюць безаб'ектныя сінанімічныя фразеалагізмы з агульным значэннем 'займацца пустымі размовамі, пустасловіць' (*мазоліць язык, малоць не падсяваючы, мянціць языком, разводзіць тары-бары, званіць у разбіты лапаць* і інш.). Кантэкставае атачэнне фразеалагізмаў паказвае на міжасобавае ўзаемадзеянне ці на аб'ект-асобу вербальнага ўздзеяння: *Кінь зважаць на гэта, хай мазоляць языкі, усё ж роўна не забароніш ім лаяцца* (П. Галавач); *Гадзіны чатыры пералівалі ваду... Дамовіліся назаўтра зноў сустрацца* (П. Місько); *На чалавечую шчырасць трэба адказваць шчы-*

расцю, Фядоркаў мог і не мазоліць з ім язык амаль дзве гадзіны, мог і прыняць іх – без зброі ж людзі, сваіх такіх хапае (П. Місько); *Ёсць між намі дзе-нідзе аматары «памарыць»... Такі вам будзе цэлы дзень разводзіць тары-бары* (Г. Кляўко).

Двухсуб'ектных дзеяслоўных фразеалагізмаў з субкатэгарыяльным значэннем адносін у [12], [13] мы налічылі 116 адзінак. Левай спалучальнасьцю (дзеянікам) такіх фразеалагізмаў выступае суб'ект-асоба або суб'ект-прадмет (канкрэтны ці абстрактны), правай знешняй спалучальнасьцю (дапаўненнем) – аб'ект-асоба. Пры спалучэнні з суб'ектам-дзеянікам са значэннем асобы фразеалагізм сваім індывідуальным значэннем суадносіцца з семантычнай групай «міжасобаваыя адносіны», пры спалучэнні гэтага ж фразеалагізма з суб'ектам-дзеянікам са значэннем канкрэтнага прадмета ці абстрактнага паняцця ў прадметналагічным змесце адзінкі можа развівацца новы сэнс і выраз пачынае суадносіцца з семантычнай групай «прадметна-асобаваыя адносіны».

Двухсуб'ектныя дзеяслоўныя фразеалагізмы ўтвараюць дзве семантычныя падгрупы:

1) са значэннем *дамінантнага прадуктыўнага (станоўчага) уздзеяння*:

а) дапамагаць, садзейнічаць каму-н. – *іграць на руку* (каму) (сінонім – *ліць ваду на млын* (чыій, каго)) (суб'ект – *мы, наветраны налёт*); *падаваць (працягваць) руку* <*дапамогі*> (каму) (сінонімы – *браць на буксір* (каго), *падпіраць плячом* (каго), *падстаўляць плячо* (каму), *цягнуць за вушы* (каго)) (суб'ект – *я, камандаванне брыгады, усе іншыя, зязюля*) і інш. Параўнаем значэнні кантэкставых ужыванняў фразеалагізма *цягнуць руку* (чыю, каго) 'падтрымліваць каго-н., падзяляючы яго думкі, погляды і пад.': *Усе іншыя спачувалі Зеленюку, цягнулі яго руку, хоць часам і не ведалі самой сутнасці справы* (М. Зарэцкі) (= падтрымлівалі Зеленюка, падзяляючы яго думкі, погляды; семантычная група 'міжасобаваыя адносіны'); *Мікола і Пётра ўзрадаваліся, што хоць зязюля цягне іх руку, і гавораць: «Кукуй, кумка, за гэта толькі да Пятра, а пасля можаш адпачыць»* (С. Александровіч) (актуалізуецца значэнне // 'быць, становіцца, служыць падтрымкай'; 'семантычная група 'прадметна-асобаваыя адносіны');

б) падабацца каму-н., хваляваць каго-н. – *прытасці да сэрца (к сэрцу)* (<каму>) (суб'ект – *Марыся, радкі*), *кранаць сэрца* (чыё, каго) (суб'ект – голас, падарунак), *уваходзіць (заходзіць) у душу (у сэрца)* (каго, чыю) (суб'ект – Жэня, Радзіма);

2) са значэннем *дамінатнага негатыўнага (адмоўнага) уздзеяння*:

а) непакоіць, хваляваць, выклікаць душэўныя пакуты ў каго-н. – *муціць душу* (каму, каго) (сінонімы – *выварочваць душу* (каму, чыю), *вярэдзіць душу* (каму, чыю), *вярэдзіць рану* (каму, чыю), *пераварочваць <усё> нутро* (у каго), *пераварочваць <ую> душу* (чыю, каму, каго), *труціць душу* (каму)) (суб'ект – *ты, дзяцюк, нудота, несправядлівасць, сустрэча, расказы, марныя клопаты і спадзяванні, жыццё, словы, вестка, прыезд*); *кроіць сэрца* (каму, чыё) (сінонімы – *гнаіць душу* (чыю, каму), *раздзіраць душу* (каму, чыю), *рваць душу* (чыю, каму), *рэзаць сэрца* (каму), *сушыць сэрца* (чыё, каму), *цягнуць душу* (з каго), *цягнуць за душу* (каго)) (суб'ект – *сыноч, Анежка, песня, імкненні, смутак, думкі, пакуты*) і інш. Пакажам на двух кантэкстах развіццё новага сэнсу ў фразеалагізме *іграць на нервах* (<чыіх, каму>) 'наўмысна раздражняць, нерваваць каго-н.' у залежнасці ад яго левай спалучальнасці: *Іван, скажы, каб яна не іграла на маіх нервах* (І. Шамякін) (= наўмысна не раздражняла, не нервала; семантычная група 'міжасобавыя адносіны'); *А бранявік стаіць і нават сонна, тоненька сіпіць. Проста грае на нервах* (П. Пестрак) (*бранявік* не можа наўмысна раздражняць, нерваваць; у прадметна-лагічным змесце фразеалагізма развіваецца новы сэнс // 'служыць прычынай раздражнення каго-н.'; семантычная група 'прадметна-асобавыя адносіны');

б) мучыць, даводзіць да смерці, гібелі каго-н. – *зводзіць у магілу (у дамавіну)* (каго) (сінонімы – *адпраўляць на той свет* (каго), *адпраўляць у магілёўскую губерню* (каго), *выпусціць кішкі* (<каму>), *гнаць у магілу* (каго), *заганяць на той свет* (каго), *звярнуць галаву* (каму), *зжываць са свету* (каго), *прыбіраць з дарогі* (каго), *скруціць вязы* (каму), *скруціць шыю* (каму) (суб'ект – *мы, ён, салдат, Даніэль, вылюдкі, голад, час, нянавісць, дамок, работа, тыфус, бяда, бамбёжка*) і інш. Параўнаем прадметна-лагічны змест фразеалагізма

цягнуць/выцягнуць жылы (з каго) 'мучыць, знясільваць цяжкай працай ці празмернымі паграбаваннямі', які актуалізуецца ў наступных кантэкстах ужывання: *Раскажы маім хлопцам, як я тут гаравала. Як гэтыя вылюдкі цягнулі з мяне жылы* (І. Мележ) (= мучылі, знясільвалі цяжкай працай ці празмернымі паграбаваннямі; семантычная група 'міжасобавыя адносіны'); *Калі была пablізу Мар'я, ён бурчаў, што гэта работа выцягне з яго ўсе жылы* (А. Жук) (у кантэксте актуалізуецца толькі частка фразеалагічнага значэння // 'станавіцца прычынай знясільвання, гібелі'; семантычная група 'прадметна-асобавыя адносіны');

в) трымаць у поўным падпарадкаванні каго-н.; ставіць каго-н. у вельмі цяжкае становішча – *гнуць у дугу (у крук)* (каго) (сінонімы – *гнуць у бараноў рог* (каго), *гнуць у тры пагібелі* (каго) (суб'ект – *мы, час*); *садзіць на мель* (каго) (суб'ект – *ты, нянавісць*); *браць (хапаць) за горла* (каго) 'сілай прымушаць да чаго-н.' (сінонімы – *браць за жабры* (каго), *браць за шчэлепы* (каго), *станавіцца на горла* (каму)) (суб'ект – *мы, голад*): *Гарлахвацкі не з тых, хто будзе ціха сядзець на чужым месцы. Ён каго толькі можа, хапае за горла* («Польмя») (= сілай прымушае да чаго-н.; семантычная група 'міжасобавыя адносіны'); *Калі не будзеш працаваць, голад за горла схопіць* (П. Галавач) (*голад* не можа сілай прымушаць; фразеалагізм рэалізуе прадметна-асобавы тып адносін і развівае новы сэнс // 'быць, становіцца прычынай цяжкага становішча');

г) ствараць перашкоду каму-н.; пазбаўляць магчымасці дзейнічаць – *абразаць крылы (крылле)* (каму, у каго) (сінонімы – *звязваць на руках і нагах* (каго), *звязваць рукі* (каму), *падразаць крылы* (каму), антонім – *развязваць рукі* (каму)) (суб'ект – *яны, ворагі, абком і штаб, падзеі, вайна, каменне*), а таксама *абкласці чырвонымі сцяжкамі* (каго), *біць па кішэні* (чыёй, каго), *прыпіраць (прыціскаць) да сценкі (да сцяны)* (каго), *даваць па шапцы* (каму), *выстаўляць (паказваць) дулю (фігу, кукіш)* (каму). У фразеалагізме *даваць па шапцы* (каму) 'выганяць, праганяць каго-н., звальняць, здымаць з пасады' пры спалучэнні з суб'ектам-абстрактным прадметам (*рэвалюцыя*) рэалізуецца прадметна-асобавы тып

адносін і развіваецца новы сэнс // ‘быць, станавіцца прычынай карэнных змен’: [Буржуазія] ўсё можа! А бедны, просты чалавек гараваў. Дык рэвалюцыя дала ці дасць па шапцы гэтай самай буржуазіі, на карысць беднаму чалавеку (К. Чорны).

У якасці суб’екта фразеалагічнай адзінкі часам выступае метанімічны назоўнік (граматычна неадушаўлены назоўнік, які ў сваёй семантычнай структуры ўтрымлівае сему адушаўленасці, напрыклад, *арганізацыя* = людзі). У такіх выпадках фразеалагізмамі рэалізуецца міжасобавы тып адносін: [Шуст] лічыў, што абком і штаб звязалі яго на нагах і руках, і ніяк не мог з гэтым прымірыцца (Г. Шчарбатаў). Фразеалагізм *збіваць з тропу* (каго), ‘выклікаць замяшанне, разгубленасць; забытваць’ пры спалучэнні з суб’ектам-асобай рэалізуе міжасобавы тып адносін: *Лукашык хацеў спачатку далажыць камбату на ўсіх правілах, але веставы сваім сыкам збіў яго з тропу* (У. Дамашэвіч); пры спалучэнні з суб’ектам – граматычна неадушаўленым назоўнікам, які ў сваёй семантычнай структуры ўтрымлівае сему адушаўленасці, – таксама суадносіцца з міжасобавым тыпам адносін: *Зіхатлівая прыгажосць гэтай дзяўчыны і незвычайная яе адвага ў гэтым іх болей чым складаным становішчы збівалі [Івана] з тропу* (В. Быкаў). Аднак пры спалучэнні з суб’ектам-абстрактным прадметам фразеалагізм праяўляе тэндэнцыю руху ў прадметна-асобавы тып адносін і рэалізуе значэнне // ‘станаўіцца прычынай замяшання, разгубленасці’: *Збілі з тропу Савосту росныя рانیцы, змрочныя вечары* (Л. Калюга).

Змены суб’ектнага атачэння могуць прыводзіць да развіцця мнагазначнасці дзеяслоўных фразеалагізмаў. Напрыклад, у адным значэнні фразеалагізма *заставацца ў баку* (ад чаго) ‘не прымаць непасрэднага ўдзелу ў чым-н., не мець ніякага дачынення да чаго-н.’ сумяшчаецца і значэнне дзейнасці (пры ўжыванні пры дзейніку са значэннем асобы), і значэнне адносін (пры спалучэнні з дзейнікам-абстрактным прадметам)). Такая акалічнасць адлюстроўваецца ў фразеаграфічнай практыцы. Напрыклад, фразеалагізм *парваць нервы* фіксуецца ў двух значэннях: у 1-м значэнні выраз суадносіцца з субкатэгорыяй ‘стан’ (семантычная група ‘псіхічны стан’) (‘моцна расхвалявацца, разнервавацца’), у 2-м значэнні

выраз суадносіцца з субкатэгорыяй ‘адносінны’ (семантычная група ‘міжасобавыя адносінны’) (‘прымусяць каго-н. хвалявацца, нервавацца’) [13, с. 187].

Двухсуб’ектны двухзначны фразеалагізм *зводзіць са свету* (каго) з агульным субкатэгарыяльным значэннем адносін у другім сваім значэнні ‘адмоўна ўздзейнічаючы на каго, штурхаць на што-н. нядобрае’ пры спалучэнні з дзейнікам са значэннем абстрактнага прадмета пачынае развіваць новы сэнс і суадносіцца з прадметна-асобавым тыпам адносін // ‘станаўіцца прычынай змены паводзін у горшы бок’. Параўнаем: *Ты мая жонка... І на развод з табою я не падаваў. А калі цябе гэты злодзей са свету зводзіць, то ідзі на яго малако* (М. Лобан) (суб’ект-асоба – аб’ект-асоба, міжасобавыя адносінны); *Адумаецца і мой [сын] пасля арміі. Жадом зажадае вучыцца далей... Каб толькі гарэлка са свету не зьяла* (П. Місько) (суб’ект-прадмет – аб’ект-асоба, прадметна-асобавыя адносінны) [12, с. 488].

У лінгвістыцы такая з’ява (развіццё новага сэнсу) атрымала назву *семантычны дынамізм*. Лінгвісты адзначаюць, што семантычны дынамізм праяўляецца перш за ўсё ў дэактуалізацыі ці страце ядзернай семы асноўнага значэння і актуалізацыі перыферычных сем, гэты працэс паступова прыводзіць да ўзнікнення новага значэння. «Дынамізм фразеалагічнай адзінкі не звязаны з абагачэннем мовы. Ён рэалізуецца ў лінейным руху дынамічнай раўнавагі адзінкі, захаванні яе семантычнай і граматычнай тоеснасці» [14, с. 7]. Моўныя факты семантычнага дынамізму дзеяслоўных фразеалагізмаў знаходзяць сваё адлюстраванне ў фразеаграфічных працах, напрыклад: *гнуць <сваю> спіну (горб)* (1. ‘выконваць цяжкую работу; мардаваць сябе працай’ // *над чым ‘многа і цяжка працаваць, мардавацца над чым-н.’* [12, с. 313]; праяўленне некаторых моўных фактаў семантычнага дынамізму дзеяслоўных фразеалагізмаў разглядалася ў [15].

Заклучэнне

У якасці суб’екта (левай спалучальнасці) двухсуб’ектных дзеяслоўных фразеалагізмаў з субкатэгарыяльным значэннем адносін можа выступаць дзейнік са значэннем асобы ці адушаўленага прадмета

або са значэннем канкрэтнага ці абстрактнага прадмета. У залежнасці ад спалучальнасці аднаго і таго ж дзеяслоўнага фразеалагізма са сваім левым акружэннем у прадметна-лагічным змесце адзінкі часам назіраюцца семантычныя змены, якія дазваляюць суадносіць двухсуб'ектны фразеалагізм з рознымі семантычнымі групамі ў межах субкатэгорыі «адносіны» або цалкам змяняюць яго субкатэгарыяльнае значэнне.

Развіццё новага сэнсу часцей уласціва фразеалагізмам са значэннем дамінантнага ўздзеяння – прымусу, стварэння перашкоды, негатыўнага ўздзеяння на псіхічны стан чалавека і інш. Пры спалучэнні з

суб'ектам-дзеянікам са значэннем асобы адзінкі сваімі індывідуальнымі значэннямі суадносяцца з семантычнай групай «міжасобавыя адносіны», пры ўжыванні з суб'ектам-дзеянікам са значэннем канкрэтнага прадмета ці абстрактнага паняцця фразеалагізмы могуць развіваць новы сэнс і суадносяцца з семантычнай групай «прадметна-асобавыя адносіны». У якасці суб'екта фразеалагічнай адзінкі часам выступае метанімічны назоўнік (граматычна неадушаўлены назоўнік, які ў сваёй семантычнай структуры ўтрымлівае сему адушаўленасці), у такіх выпадках фразеалагізмамі рэалізуецца міжасобавы тып адносін.

СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ

1. Гайсіна, Р. М. Категория отношения в языке / Р. М. Гайсіна, И. А. Захарова, Л. А. Иванова. – Уфа : Башк. ун-т, 1997. – 173 с.
2. Аксамитов, А. С. Развитие фразеологического состава белорусского языка : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.02 / А. С. Аксамитов. – Минск, 1983. – 391 л.
3. Буцько, А. С. Фразеасемантычнае поле «адносіны паміж людзьмі» ў беларускай і французскай мовах : аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук : 10.02.20 / А. С. Буцько. – Мінск, 2020. – 28 с.
4. Чепасова, А. М. Избранные труды. Т. 2. Фразеология в контексте современных лингвистических исследований / А. М. Чепасова. – Челябинск : ЮУрГГПУ, 2016. – 211 с.
5. Лебединская, В. А. Взаимодействие семантических и грамматических свойств процессуальных фразеологизмов : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / В. А. Лебединская. – Курган, 1996. – 312 л.
6. Казачук, И. Г. Процессуальные фразеологизмы русского языка (категории бытия и отношения) : монография / И. Г. Казарчук. – Челябинск : Изд-во ЧГПУ, 2004. – 310 с.
7. Усачева, Н. Б. Структурные и семантические свойства фразеологизмов с компонентом «иметь» : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Н. Б. Усачева. – Волгоград, 1998. – 18 с.
8. Кабыш, В. И. Структурные и семантические свойства фразеологизмов с компонентами *брать/взять* : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / В. И. Кабыш. – Тюмень, 2003. – 20 с.
9. Соколова, А. А. Процессуальные фразеологизмы субкатегории отношения в современном русском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / А. А. Соколова. – Челябинск, 2004. – 19 с.
10. Лепешев, И. Я. Проблемы фразеологической стилистики и фразеологической нормы в современном белорусском литературном языке : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.02 / И. Я. Лепешев. – Минск, 1984. – 379 л.
11. Жуков, В. П. Семантика фразеологических оборотов / В. П. Жуков. – М. : Просвещение, 1978. – 160 с.
12. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2008. – Т. 1 : А – Л. – 672 с.
13. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2008. – Т. 2 : М – Я. – 704 с.
14. Радченко, Е. В. Динамизм в сфере формы и значения фразеологизмов с функционирующими морфологическими категориями : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / Е. В. Радченко. – Челябинск, 2010. – 46 с.
15. Маршэўская, В. В. Асаблівасці субкатэгарыяльнага значэння мнагазначных дзеяслоўных фразеалагізмаў / В. В. Маршэўская // Роднае слова. – 2023. – № 6. – С. 54–57.

REFERENCES

1. Gajsina, R. M. Kategorie otnošienija v jazykie / R. M. Gajsina, I. A. Zakharova, L. A. Ivanova. – Ufa : Bashk. un-t, 1997. – 173 s.
2. Aksamitov, A. S. Razvitije frazieologichieskogo sostava bieloruskogo jazyka : dis. ... d-ra filol. nauk : 10.02.02 / A. S. Aksamitov. – Minsk, 1983. – 391 l.
3. Buc'ko, A. S. Frazieasiemantychnaje polie «adnosiny pamizh liudz'mi» u bielaruskaj i francuzskaj movakh : autaref. dys. ... kand. filal. navuk : 10.02.20 / A. S. Buc'ko. – Minsk, 2020. – 28 s.
4. Chiepasova, A. M. Izbrannyje trudy. T. 2. Frazieologija v kontiektie sovriemiennykh lingvistichieskikh issliedovanij / A. M. Chiepasova. – Chieliabinsk : YuUrGGPU, 2016. – 211 s.
5. Liebiedinskaja, V. A. Vzaimodiejstvije siemantichieskikh i grammatichieskikh svojstv processual'nykh frazieologizmov : dis. ... d-ra filol. nauk : 10.02.01 / V. A. Liebiedinskaja. – Kurgan, 1996. – 312 l.
6. Kazachuk, I. G. Processual'nyje frazieologizmy russkogo jazyka (kategoriji bytija i otnošenija) : monografija / I. G. Kazarchuk. – Chieliabinsk : Izd-vo ChGPU, 2004. – 310 s.
7. Usachiova, N. B. Strukturnyje i siemantichieskije svojstva frazieologizmov s komponentom «imiet'» : avtorief. dis. ... kand. filol. nauk : 10.02.01 / N. B. Usachiova. – Volgograd, 1998. – 18 s.
8. Kabysh, V. I. Strukturnyje i siemantichieskije svojstva frazieologizmov s komponentami *brat'/vziat'* : avtorief. dis. ... kand. filol. nauk : 10.02.01 / V. I. Kabysh. – Tiumien', 2003. – 20 s.
9. Sokolova, A. A. Processual'nyje frazieologizmy subkategoriji otnošenija v sovriemiennom russkom jazykie : avtorief. dis. ... kand. filol. nauk : 10.02.01 / A. A. Sokolova. – Chieliabinsk, 2004. – 19 s.
10. Liepieshev, I. Ya. Problemy frazieologichieskoj stilistiki i frazieologichieskoj normy v sovriemiennom bieloruskom literaturnom jazykie : dis. ... d-ra filol. nauk : 10.02.02 / I. Ya. Liepieshev. – Minsk, 1984. – 379 l.
11. Zhukov, V. P. Siemantika frazieologichieskikh oborotov / V. P. Zhukov. – M. : Prosvieščienije, 1978. – 160 s.
12. Liepieshau, I. Ya. Slounik fraziealahizmau : u 2 t. / I. Ya. Liepieshau. – Minsk : Bielarus. Encykl. imia P. Brouki, 2008. – T. 1 : A – L. – 672 s.
13. Liepieshau, I. Ya. Slounik fraziealahizmau : u 2 t. / I. Ya. Liepieshau. – Minsk : Bielarus. Encykl. imia P. Brouki, 2008. – T. 2 : M – Ya. – 704 s.
14. Radchienko, Ye. V. Dinamizm v sfierie formy i znachienija frazieologizmov s funkcionirujushchimi morfologichieskimi kategorijami : avtorief. dis. ... d-ra filol. nauk : 10.02.01 / Ye. V. Radchienko. – Chieliabinsk, 2010. – 46 s.
15. Marsheuskaja, V. V. Asablivasci subkateharyjal'naha znachennia mnahaznachnykh dziejaslounykh fraziealahizmau / V. V. Marsheuskaja // Rodnaje slova. – 2023. – № 6. – S. 54–57.

Рукапіс настуніў у рэдакцыю 28.11.2023